

JELES KÖVÜNK AZ OBSZIDIÁN – ADALÉKOK A KÁRPÁTI OBSZIDIÁN TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

BARÁZ CSABA – KISS GÁBOR

TÁJFÖLDRAJZI HÁTTÉR

Az obszidián Európa középső területein csak a Kárpátok hegységrendszerében fordul elő. A régészeti szakirodalomban *kárpáti obszidián* (Carpathian Obsidian) néven ismert vulkáni üveg két altípusa, a „*kárpáti 1*”-es (C1) és a „*kárpáti 2*”-es (C2) obszidián az Eperjes–Tokaji-hegyvidék középtáján, az egykori Zemplén vármegye területén fordul elő. Ezek elnevezésére – a részben tájföldrajzi alapon lehatárolt vármegyei felosztás alapul véve – a *zempléni obszidián* elnevezést alkalmazzuk (1. ábra).

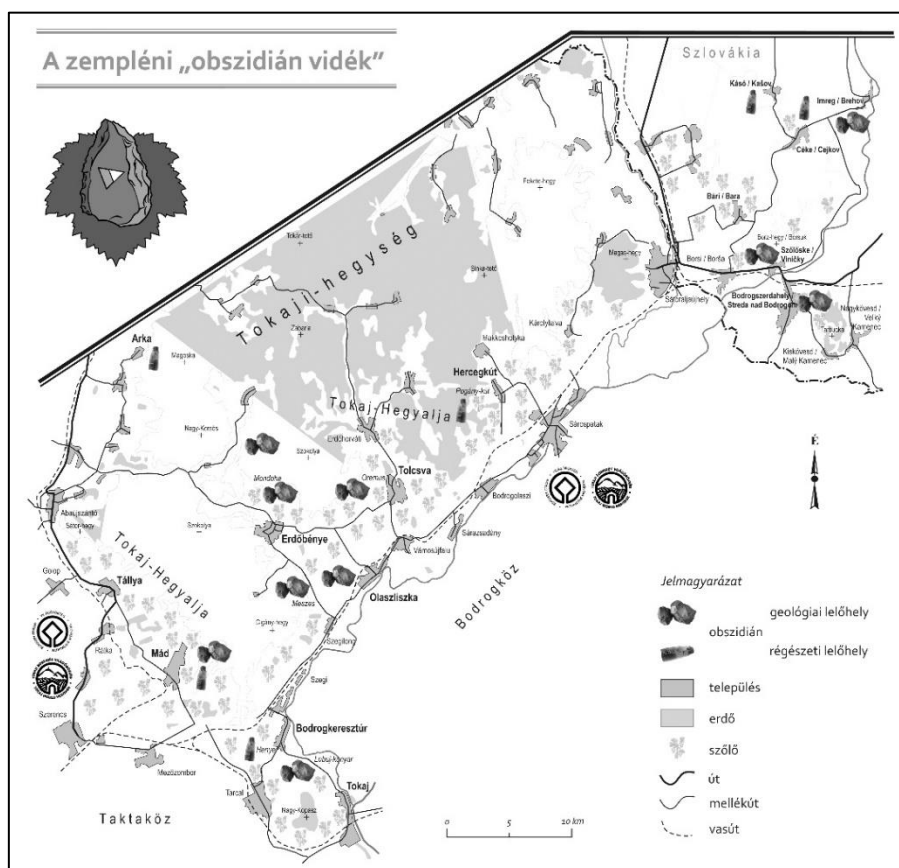

1. ábra. A kárpáti obszidián nevezéktana (szerk. Kiss Gábor)

Az Eperjes–Tokaji-hegyvidék észak-déli csapásirányú hegysora a Kárpátok két belső, vulkáni eredetű vonulata között teremti meg a kapcsolatot E térségben a miocén kor második felében, mintegy 15-9,4 millió évvel ezelőtt andezites és dácitos, valamint kivételesen változatos riolitos vulkánosság zajlott. A hegyvidék

sokrétű riolitos közhetsorozatai – s annak részeként az obszidiánt is tartalmazó perlites közhetsetek előfordulásai – kontinentális szinten is egydülállóak.

Az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén az őskori közhetszámkésztő közhetségek által hasznosított obszidián mind kialakulását, mind közhetszani jellemzőit tekintve három, térbelileg egymástól elkdülölő klasszikus geológiai lelőhely-csoportba sorolható (2. ábra). Ezek vulkáni üvegjei között viszonylag markáns vizuális, illetve közhetsminőségbeli eltérés tapasztalható, s utóbbiból adódóan a közhetszők alapanyagként való felhasználásuk is kdülböző volt.

2. ábra. A zempléni „obszidián vidék”

Az első, legdélebbi geológiai lelőhelycsoport Mád, Olaszliszka és Erdőbénye települések között, tájfldrajzi értelemben a Molyvás-hegycsoport délkeleti részén található. Ezek az előfordulások földtani értelemben a Szerencsi kalderához sorolhatók. Az itt előforduló obszidián színe grafitiszürke,

szürkésfekete, egyes példányokban színbeli eltérésben mutatkozó sávozottság figyelhető meg.

Az obszidián másik klasszikus geológiai lelőhelycsoportja északabbra, *Erdőbénye*, *Olaszliszka* és *Tolcsva* települések határában, a 611 méter magas erdőhorváti *Szokolya* csúcsában tetőző egykori riolitos vulkáni komplexum (*Erdőbénye–Erdőhorváti kaldera*) környezetében található. Az itt fellelhető példányoknak a színe fekete, fényük jellemzően üvegesebb. Marekanitok és kisebb-nagyobb, változatos megjelenésű obszidián gumók egyaránt előfordulnak, a vulkáni üvegek és perlites környezetük több helyen szép feltárásban is megfigyelhető. Ezen a területen kis szerencsével, a jóval ritkább *vörösobszidián* egy-egy példányát is meg lehet találni. Ugyancsak változatosak a lelőhelyek domborzati viszonyai: a hegylábi, hegyoldali előfordulások mellett különlegesnek tűnik a tetőszinti megjelenés. Az erdőhorváti *Szokolya* tömbjében és peremhegyeinek előterében előforduló obszidián az őskori kőszerszámkészítő közösségek kedvelt alapanyaga volt.

A legészakabbi, napjainkban Szlovákiához tartozó lelőhelycsoport obszidiánja változatos karakterű. Különlegesen szépek a *szőlőskei* szőlőföldeken fellelhető, fekete színű, magas üvegfényű példányok. Nagyméretű, nem ritkán 10 cm-nél nagyobb átmérőjű, lekerekített, megjelenésében kisebb ágyúgolyókra emlékeztető példányok kerültek elő innen, amelyek a leírások szerint a 19. században még nem voltak ritkák. Más megjelenésű a *Céke* és *Imreg* között lévő, másodlagos geológiai lelőhely obszidiánja: az ártéri szintű, részben a lefolyó vizek, részben a szél által idehordott, negyedidőszaki üledékekkel feltöltött síkról előkerülő példányok felszíne jellemzően bevonatos és erősen barázdált, a friss törésfelületeken azonban magas üvegfényű. A szőlőskei és a cékei–imregi geológiai lelőhelyek obszidiánjai voltak a legkönnyebben hozzáférhetőek, méretüket tekintve a legnagyobbak és áttetszőségük miatt a legszebbek, s így kárpáti viszonylatban az itt fellelt példányok szolgáltak a leggyakrabban az őskori szerszámkészítő közösségek nyersanyagaként.

KOROKON ÁTÍVELŐ HASZNÁLAT

Az obszidián hazai kutatásának kezdeti időszakából tanulságos *Rómer Flóris* bencés szerzetes, művészettörténész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának a Pesti Napló 1867. évi egyik számában megjelent írását idézni: „...*Legjobban meglepett egy, a marosvásárhelyi ref. iskola gyűjteményéhez tartozó, Szabó Samu tanár ur által elhozott ögle (Obsidian) nucleus azaz olyan többélű magdarab, melyről a kő kagyos törésű tulajdonságánál fogva, egyes szálak ügyesen lepattogtatván, a metsző szerszámokat adták, milyenek a mexicói, olaszthoni stb. stb. régészeti gyűjteményekben láthatók....*”. Majd így zárja az obszidiánt ismertető bekezdést: „*Minthogy e tárgyak már itt-ott kezdtek hazánkban feltűnni, felhívom rájuk régész*

hazánkiai figyelmét, és ha a nemzeti intézetnek nem is ajánlanák; kérem szíveskedjenek legalább hollétükről engem tudósítani.”A régészettudomány és a geográfia tehát kéz a kézben, egymással szövetkezve, egy időben fedezte fel az obszidiánt, és kezdte meg a vizsgálatát, egyrészt mint különleges vulkanikus kőzet, másrészt mint kontinensünk néhány térségére jellemző kultúrtörténeti jelenség, régészeti emlék.

A geológiai és a régészeti lelőhelyek komplex szemléletű, az érintett tudományok szakemberei által közösen elvégzett kutatások fontos térbeli és társadalmi-gazdasági jellegű összefüggésekre mutathatnak rá. A felhasználási helyszíneken feltárt pattintott kőeszközök eredetére vonatkozó elemzéseket már a magyar régészet atyjaként tisztelt *Rómer Flóris* is végzett a 19. század második felében. Az elmúlt évtizedekben *T. Biró Katalin* és *Markó András* régészek végeznek kutatásokat az obszidián kőeszközök kapcsán, kiemelten kezelve e térbeli kapcsolatokat is, újabban geológus és kémikus szakemberekkel is együttműködve.

Az obszidián azon kevés anyagok egyike, amely az emberi történelem kezdetétől napjainkig használatban áll. A legősibb hasznosítást az *őskőkori* (*paleolitikumi*) pattintott kőeszközök jelentik. A legkorábbi, 1,7 millió éves obszidián anyagú kőeszközök a kelet-afrikai Nagy-hasadékvölgy etiópiai szakaszáról (*Melka Kunture*) kerültek elő. Szintén az őskor kezdeti időszakára (alsó paleolitikum) tekint vissza az Örmény-felföldön található obszidián felhasználása is. A természetes előfordulási helyen fejtett nyersanyag már ezekben a korai időkben is gyakran nagyobb távolságra eljutott. A zempléni (a régészeti terminológiában kárpáti 1-es és 2-es) obszidián használatára a *középső paleolitikumtól* (mintegy 100 000 évvel ezelőttől) vannak régészeti leletek: hazánk területéről a dél-bükki Hór-völgyben nyíló *Suba-lyuk* barlangból kerültek elő a legidősebb obszidiánból készített kőeszközök. A pattintott kőeszközök a nagy területet bejáró vadászközösségek révén már ebben az időben egészen a Cserhátig, mintegy 200 km távolságra eljutottak.

A pleisztocén jégkor utolsó eljegesedésének (Würm) utolsó időszakában az obszidián kiterjedt használata és feldolgozása jellemezte a *gravetti kultúra* közösségeit (felső paleolitikum, mintegy 28.000-26.000 évvel ezelőttől). Helyi kőzeteket – az obszidián mellett hidro- és limnokvarcitot, opált – feldolgozó műhelytelepeiket *Arka*, *Bodrogkeresztúr* és *Megyaszó*, északabbra *Céke* és *Kásó* határában tárták fel régészek. Ezeknek az őskor végi vadászközösségeknek a tagjai elsősorban pengéket, vakarókat, nyílhegyeket készítettek obszidiánból. Az *újkőkori* (*neolitikumi*) leletekben megszorodott az apró, éles pattintott köpengék száma, amiket feltehetően különböző használati eszközökbe, így például fából vagy csontból készült sarlókba illesztettek.

Az obszidián pattintott kőeszközök alapanyagaként való használatának, „népszerűségének” egyik oka kétségtávol az, hogy a célra alkalmas különböző

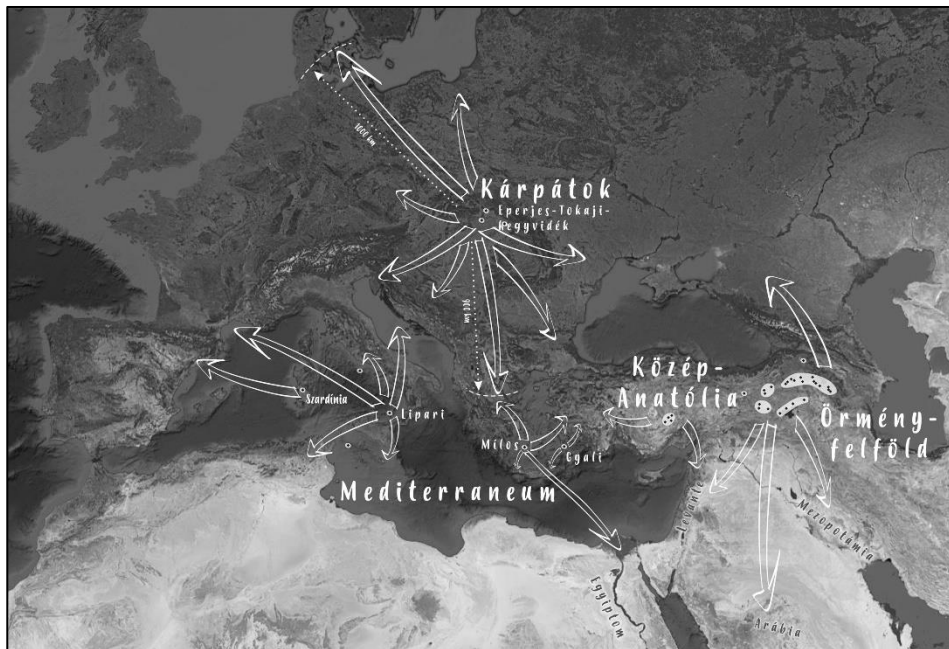
kovás, kvarctartalmú kőzetek közül az *obszidián volt a legjobb minőségű*. Őskori elődeink különösen éles vágófelületű kőeszközöket tudtak pattintani a vulkáni üvegből, aminek előnye különösen fontos volt a táplálékul szolgáló vagy éppen veszélyforrást jelentő vad elejtése során. Fontos tényező lehetett még a viszonylag *könnyű megmunkálhatóság*. Mindkét tényező az obszidián kőzettani tulajdonságaira, elsősorban a kihülés során létrejövő, a kagylós törésben is megnyilvánuló mikrorepedés-hálózatra vezethető vissza. Ez tette lehetővé azt is, hogy viszonylag kisméretű eszközök is készültek obszidiánból.

A hazai és a külföldi kutatások egyaránt megerősítették az alapanyag minőségének kiemelt szerepét. Az őskori közösségek nem feltétlenül a legközelebbi geológiai lelőhely anyagát használták, hanem a minőségi alapanyag érdekében akár nagyobb távolságot is megtettek, vagy kapcsolataikon keresztül szerezték be.

Fontos tény, hogy viszonylag kisszámú geológiai lelőhely miatt egyben ez volt a *legritkább kőeszköz-alapanyag* is. A kutatások szerint a paleolit előfordulásokban, a teljes eszközkészletben az obszidián aránya jellemzően 10%-ánál kisebb. Kivételt képeznek a jó minőségű nyersanyagforrások közvetlen környezetében lévő telepek, így az Eperjes–Tokaji-hegyvidékiek is. *Bodrogkeresztúr–Henyé* felső paleolitikus telepén például a több ezer feltárt kőeszköz közel 20%-a készült obszidiánból, míg a domináns alapanyag a térségben szintén fellelhető limno- és hidrokvartcit. Kivételesek a Céke és Kásó határában feltárt kőkori műhelyek, amelyeken a helyben bőségesen elérhető, jó minőségű obszidián domináns, ami alapján valószínűsíthető, hogy ezek a telepek kimondottan a fekete vulkáni üvegre, mint eszközalapanyagra specializálódtak. Az obszidián gumókat nagy valószínűséggel a *felszínről gyűjtötték*, a vulkáni üveg „bányászatára” utaló nyomok nem kerültek elő az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területéről. Mexikóban több helyszínen tárták fel az obszidián felszíni, sőt mélyművelésű (pl. Sierra de la Navajas, alig ötven kilométerre Teotihuacan ősi városától) kitermelésének emlékeit.

A jó minőségű „kárpáti obszidián”-ból készült kőeszközök *távolabbi életkamrákba* („niche”) *is eljutottak*. Régészeti feltárások igazolják, hogy már az őskor végére – mintegy 15.000-20.000 éve – nyugaton a Bécsi-medencéig, északnyugaton a Morva-medencéig, északon Krakkó vonaláig, keleten a Dnyeszter folyó völgyéig terjedt az Eperjes–Tokaji-hegyvidéki obszidián cserekereskedelmének hatósugara. Az újkőkorban, az élelemtermelő gazdálkodás, földművelés elterjedésével tovább nőtt az obszidián jelentősége. Ennek egyik szemléletes példája, hogy a *Körös-kultúra* és az *alföldi vonaldíszes kultúra* eszközkészletében egyaránt kiemelt szerepet játszik ez a fekete vulkáni üveg. A *távolsági kereskedelem* is egyre kiterjedtebb: neolit obszidián kőeszközök kerültek elő délen egészen *Bosznia–Hercegovináig* (pl. Okolište) és *Thesszáliáig*, északon a *Lengyel-alföldig* (pl. a Toruń közelében található Nowogród). T. Bíró

Katalin szakirodalmi adatgyűjtése alapján az eddig ismert legtávolabbi régészeti lelőhely, ahonnan a „kárpáti obszidián” előkerült, a dániai *Sjælland* szigete – ez mintegy 1000 kilométerre fekszik a geológiai lelőhelytől (3. ábra).

3. ábra. Az obszidián kőeszközök távolsági kereskedelmének fő irányai az őskorban

A magas minőségű obszidián kőeszközök széleskörű elterjedésében a *lengyeli kultúra* (Kr. e. 4800 – Kr. e. 4000) közösségei is szerepet játszottak, akik – saját kedvező tapasztalataik alapján – közvetítői szerepet is felvállalhattak az itteni termékek távolsági kereskedelmében. Régészeti feltárások igazolják, hogy e kultúra egyes dunántúli és felvidéki telepei feltehetően másodlagos elosztó depó – mai szóhasználattal egyfajta logisztikai központ – szerepet is betöltöttek.

Az obszidián kőeszközök méretének változásából lehet következtetni arra, hogy a középső újkőkori *bükki kultúra* idejére tehető az obszidián nyersanyagforrások talán legintenzívebb kiaknázása. Valószínűleg erre az időszakra tehető az a különlegesen nagyméretű pengemagkövekből álló raktárleletet, amit Nyírlugos határában tártak fel a régészek. Az intenzív kitermelés a geológiai lelőhelyek készletének erőteljes apadását eredményezhette. Ennek lehet egyik jele, hogy a késő neolitikumban az obszidián kőeszközök mérete jellemzően már kisebb.

A távolsági kereskedelem egyre erőteljesebb szerepének köszönhetően a rézkor elejétől új minőségi eszközalapanyag, a nagy mennyiségben elérhető tűzkő terjedt el kontinens szerte, így a Kárpát-medencében is. Az obszidián továbbra is népszerű marad, de felhasználási területe leszűkül: elsősorban különleges élességet igénylő nyílhegyeket és kisebb vágóeszközöket készítenek belőle. Külföldi példák alapján úgy tűnik, hogy a dekoratív célokra történő használat is relatíve erősödött. A bronzkor folyamán a kárpáti obszidiánból készített pattintott kőeszközök felhasználása folyamatosan csökkent, majd a vaskor elejére, napjainktól számolva mintegy 2800 éve alapvetően meg is szűnt.

Az obszidiánból azonban nem csak *pattintott kőeszközök (szerszámok)* készültek, hanem ősidők óta *vallási, kultikus tárgyak*, illetve *ékszerek, dísz tárgyak* és *egyéb képzőművészeti alkotások* előállítására is használták. Ezek közül kiemelkednek a fekete vulkáni üvegből készült *tükrök*. Ezek legkorábbi emlékét a törökországi *Çatal Hüyük* régészeti lelőhelyen tárták fel, ahol a neolitikum korai szakaszát képviselő női sírok mellékleteként találták meg több példányát. A londoni British Múzeum becses kiállítási tárgya egy mezopotámiai királyi sírban fellelt obszidián anyagú tál. Az ókori egyiptomi sírleletekben nem ritkák az obszidián *gyöngyök*. A közép- és dél-amerikai ősi kultúrák vallási szertartásaiban is nagy szerepe volt „*az istenek ajándékának*” tartott fekete kőnek – az azték papok például obszidiánból csiszolt tükrökből jósoltak, melyeket kapcsolatba hoztak Tezcatlipocával az éjszakai égbolt, a vihar és az obszidián (!) azték istenével (akinek neve nauhatl nyelven füstölgő vagy füstös, homályos, mágikus tükröt jelent). A British Museum például egy olyan Mexikóból származó, fekete mágikus tükröt őriz, amely John Dee (1527–1609) híres angol okkultista matematikus, csillagász, asztrológus, I. Erzsébet királynő tanácsadójának a tulajdona volt.

Az ásványbörzékét járva láthatjuk, hogy napjainkban is igen népszerűek az obszidián anyagú ékszerek és dísz tárgyak, különösen a szép mintázatú hópehely-obszidiánból és a vörös színű mahagóni obszidiánból csiszoltak. Az elmúlt évtizedekben az *orvosieszköz-gyártás* is felfedezte ezt a természetes alapanyagot. Ahogy annak idején az őskori ember számára élet-halál kérdése lehetett a borotvaéles obszidián kés és nyílhegyek birtoklása, napjainkban például a szívsebészek és betegeik számára értékelődött fel a természetes vulkáni üvegnek az a tulajdonsága, hogy rendkívül éles szikék és más vágóeszközök előállítására alkalmas.

AZ OBSZIDIÁN NÉV EREDETE

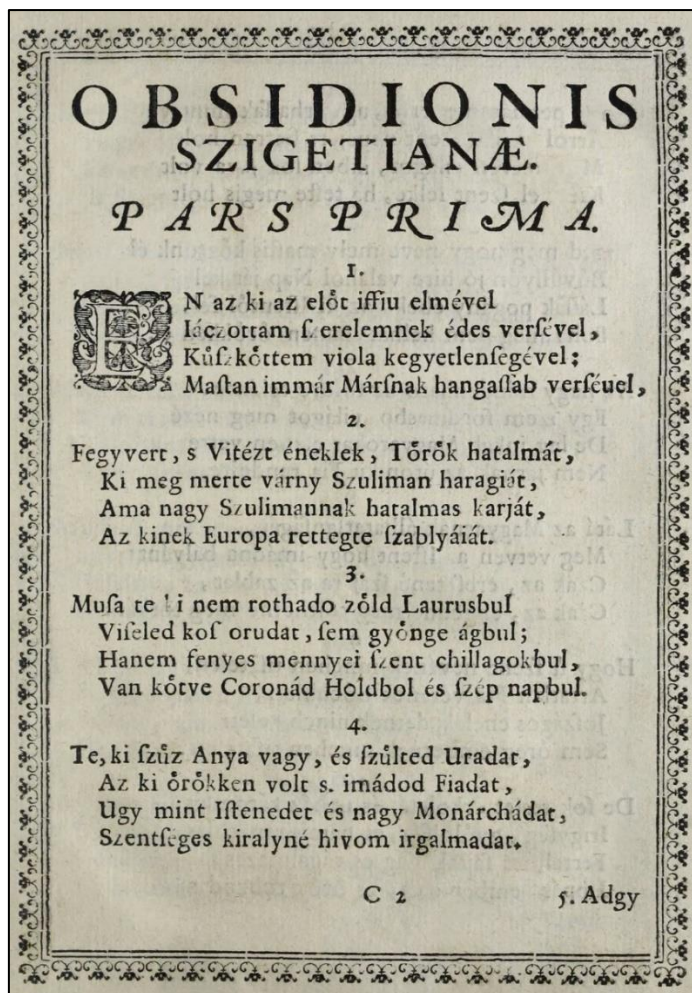
Az obszidián nevére vonatkozóan minden tudománytörténeti anyagban a Plinius-féle eredeztetést találjuk. E szerint ezt a vulkáni üveget egy Obsius nevű római katonáról nevezték el, aki Etiópiában talált ilyen fekete színű, üveges jellegű kőzetet: „... *lapidis, quem in Aethiopia invenit Obsius, nigerrimi coloris,*

...” (C. Plinius secundus: *Naturalis historiae*, XXXVI. könyv). E névmagyarázat furcsasága, ami egyben tudományos megalapozottságát is megkérdőjelezi: a kőzetnév ez esetben feltehetően téves fordítás eredménye (Obsius vs. Obsidius). Az is ellentmond ennek az eredetmagyarázatnak, hogy az obszidiánt az ókori Itáliában ezidőtájt (Kr. u. 1. század második fele) már – elsősorban ékszerként, illetve dekorációs céllal – használták.

Elsősorban az Égei-tengeri lelőhelyek környékén ismert az a névmagyarázat, amely a görög „látás” / „látvány” (görög kiejtéssel „opsi”) szóra vezeti vissza az obszidián elnevezést, mivel a népi hiedelmek szerint ez a magas üvegfényű kőzet képes a tárgyak bálványainak visszatükrözésére.

Ennél valószínűbb, hogy a kőzettípus neve a latin „*obsidio*” kifejezésből származik, amely a küzdelemmel, harccal, illetve a védekezéssel, a veszély elhárításával kapcsolatos régi szó. Használatára szemléletes példa Zrínyi Miklós Szigetvár 1566. évi török általi ostromának és elesének történetét feldolgozó monumentális művének eredendően latin címe: *Obsidio Szigetiana* (eredeti formában: *Obsidionis Szigetianae*; 4. ábra). Mit jelent ez esetben az „*obsidio*” szó, és hogyan kapta a hőseposz a magyar fordítás során előbb a „Zríniász, vagy az ostromlott Sziget. ...” (1817; Kazinczy Ferenc), később a „Szigeti veszedelem” (1851; Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc) címet? Arany János akadémiai székfoglalójában vajon miért utal következetesen „Szigeti ostrom”-ként a műre? A régi latin-magyar szótárak szerint – Szenci Molnár Alberttől Györkösy Alajosig – az „*obsidio*” szó konkrétan egy vár ostromát, körülzárását jelenti: azaz körülzárás, ostrom(zár) jelentésű. De van egy átvitt értelme is, amely *szorongattatást, körülzárttságot* jelent, azaz lefojtást, veszélyt, kívülről fenyegető ellenséges erőt. Minden bizonnyal ez az elvont jelentés ad magyarázatot e különleges hatású kőzet latin nevének széles körű elterjedésére.

Körülzárás és körülzárttság, azaz ostrom és veszedelem. Mindezek a fogalmak konkrétan és átvitt értelemben is kapcsolatba hozhatók az obszidiánnal. Hiszen ebből a kagylósan hasadó, éles pengékre pattintható kőzetből már az őskorban nem csak különféle eszközök (vakarók, kések, dárda- és nyílhegyek) készültek, hanem amulettként is nagy becsben tartották. A régi, mitikus ember úgy gondolta, hogy ez a magas fényű, fekete üveg *elűzi a démonokat, megvédi viselőjét minden rontástól*. A természeti népek és a spirituális érzékenységgel rendelkező személyiségek ma is úgy vélekednek, hogy az obszidián erős védelmet nyújt a negatív hatásokkal szemben, mintegy pácélt von az ember köré, körülzárja (*obsidio*) a személyiséget.

4. ábra Zrínyi Miklós Szigetvár 1566. évi török általi ostromának és elestének történetét feldolgozó monumentális művének eredeti, latin nyelvű címlapja

ELNEVEZÉSEK ÉS HAGYOMÁNYOK GAZDAG TÁRHÁZA

Az obszidián régi magyar nevéből is tudománytörténeti jellegű következtetéseket lehet levonni. Az 1862-ben kiadott, az „*Ismerettár, a magyar nép számára*” címet viselő „lexikonban” ezt olvashatjuk az obszidiánról: „kovarcznen, üvegakát, a római Obsidiustól vette nevét, ki azt Aethiopából Rómába hozta. Magyarországbán is egész Hegyalján ögle név alatt bőven található.” Ezt megelőzően az *ögle* kifejezés már szerepel a magyar orvosok és természetvizsgálók Kassa–Eperjesen tartott hetedik nagygyűlésének 1847-ben

megjelent tanulmánykötetében, a Hencz János által az Eperjes–Tokaji-hegyvidék közeteiről, ásványairól írt értekezésében, amely a magyar természettudományos szaknyelv kialakulásának izgalmas kezdeteit dokumentálja: „A darlahegyeknek külső alakját illetőleg, a mint már említém, kupos és néhol elszigetelten kiálló, lejtőjét (*Abhang*) gyurmagok (*porphyr*), lazagok (*Tuffe*) és gyakran torolványok (*Conglomeráte*) köpenyalakban környezik, alját pedig szinte lazagok torolványok (*Breccie*) takarják, melyekben növényi kőületek is találatnak, végre fehércsürkés, és néha levéllenymatokkal ellátott dörösz (*Créta*). Mint alárendelt ásványok találatnak, ögle (*Obsidian*), gyöngyle, szurokkó, horzsa (*Bimstein*) tülle (*Hornstein*) félopál, faopál, tej- és viaszopál külön színekben, porcellánpat, porcellánjaspis és porcellánföld.”

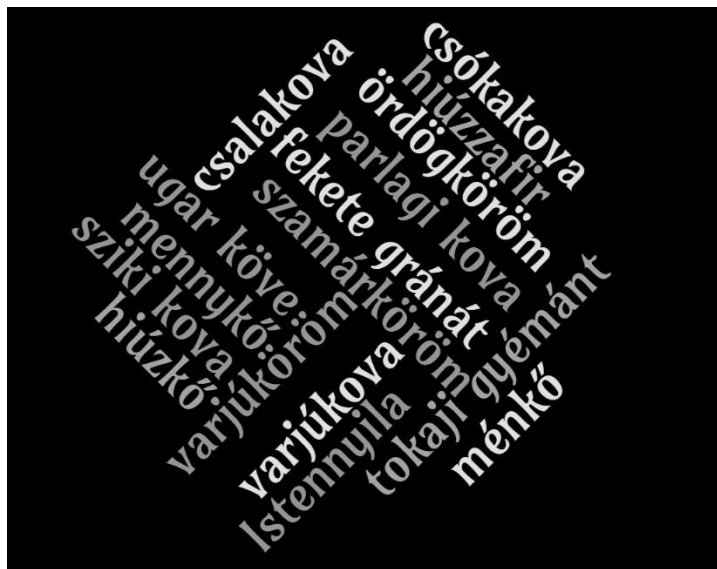
A 19. század második felében Ballagi Mór (1867), Ortvyar Tivadar (1882, 1885) vagy Rómer Flóris tanulmányaiban egyaránt megtaláljuk az ögle szót, minden esetben a zárójelbe tett *obsidian* kifejezés előtt. Ugyanakkor Szabó József (1867) és Szádeczky Gyula (1887) tanulmányaiban az *obsidian* kőzetnevet használja (utóbbi szerző egy 1891-ben kelt tanulmányban *obzidián* írásmódban), s nem említi az ögle megnevezést.

S hogy mire vezethető vissza e közbeszédben és a tudományos szaknyelvben egyaránt meghonosodott, később mindkettőből kikopott tájnyelvi kifejezés? Az ögle szó gyöknyelvészeti alapon az *ökle* vagy *ököl* kifejezéssel rokon, s így eredetét tekintve minden bizonnyal az obszidián gumók alakjára, keménységére és az előfordulásuk üvegszerű jellegére utal. A „Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa” (*Tinta Könyvkiadó, 2012*) szerint a régi magyar ög (ög) szó jelentése: *üveg*.

A különleges megjelenésű obszidián nem csak a szakemberek, hanem a geológiai és régészeti lelőhelyek környékén élők fantáziáját is megmozgatta. A népi elnevezések, illetve a leírt népi hiedelmek széles köre elsősorban a pattintott kőeszközökre, köztük a fekete színe miatt kétségkívül a legfeltűnőbb obszidiánból készületekre vonatkoznak. Ezekre a tudományos szakirodalomban a 19. század második felében végzett kutatásai eredményeként Rómer Flóris hívta fel először a figyelmet. Az őskori kőeszközökhöz kapcsolódó népi hiedelmek széles körét egy 1998-ban megjelent tanulmányában Szathmáry László antropológus foglalta össze. A drágakőként hasznosított obszidiánokhoz kötődő hagyományokat legteljesebben Papp Gábor geológus, muzeológus ismertette.

A pattintott kőeszközöket a Kárpát-medence legtöbb vidékén *mennykőnek*, *Istennyilának* nevezik (5. ábra), amely elnevezéssel a furcsa alakú kőek égi eredetére utalnak: az égből a viharok alkalmával, a mennydörgések, a villámmal együtt kerülnek a földre. Több helyen ezen eredetmagyarázó hiedelmekben egy másik őselem, a föld is megjelenik. A „mennykővek” a föld mélyéből csak később kerülnek elő: van, ahol úgy tartják, hogy hét évente (pl. Sirok kör-nyéke),

más vidékeken élők szerint csak kilenc év múlva (pl. Kalotaszeg). A jellegzetes kagylós hasadási nyomokat is az égcsattanások hatásával magyarázzák.

5. ábra. Az obszidián népi és egyéb elnevezéseinek gazdag tárháza

A Dél-Nyírségben úgy tartották, hogy a fekete (obszidián) vagy sárgás (kvarcitok) színű apró köveket „a homok termelte” – innen ered a keménységükre utaló népi elnevezés: *parlagi kova*. Az Alföld más részein használt *sziki kova* elnevezés hasonló eredetű. A Herman Ottó által leírt *ugar köve* elnevezés viszont – neves polihisztorunk értelmezése szerint – a fellelés helyére utal. Az obszidián anyagú kőeszközök fekete színére utalnak a *számarköröm* és a *varjúköröm* (Felső-Tisza-vidék, Nyírség) elnevezések.

A népi elnevezések változatossága különösen nagy az obszidián hazai geológiai lelőhelyén, az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén. Ezek e vidéken nem elsősorban a pattintott kőeszközökre, hanem a természetes előfordulásokra vonatkoznak. Szabó József és Szádeczky Gyula geológusok által 1866-ban, illetve 1887-ben a magyarországi obszidiánokról írt tanulmányai szerint Szántón (Abaújszántó) a *csalakova*, Erdőbényén az *ördögköröm*, Tolcsván a *ménkő* (mennykő), Ujhelyen (Sátorlajaujhely) a *varjúkova*, Pusztafalun a *csókakova* népi elnevezés használatos. A más vidékekről is leírt *csalakova* elnevezés a néprajzosok véleménye szerint a kőzet megtévesztő jellegére – hamis kova – utal.

A Hegyköz térségében elterjedt, madarakra utaló elnevezések a különleges fekete színre vezethetők vissza. Egy, a 18. század második felében született

geológiai leírásban a szerző arról tesz említést, hogy a helybéliek körében a *fekete gránát* elnevezés használatos.

Érdemes még említést tenni a *hiúzkő* vagy *hiúzzaafir* elnevezéséről. Ezek az elnevezések arra az időkre vezetnek vissza, amikor az obszidián selymes fényű csiszolatait széles körben viselték olcsó ékszerként, használták dísz tárgyak készítése során. A drágakőre utaló névváltozat valószínűleg a fénytörés adta esztétikai élményen alapul. Az Eperjes–Tokaji-hegyvidéki obszidiánok e célra történő hasznosítására a 18. század második feléből származik az első utalás (Turóczi László, 1768). Az ékszerként történő hasznosításra utal a geológiai témájú írásokban – például Ignaz Edler von Born erdélyi szász geológus 1790. évi katalógusában – előforduló *tokaji gyémánt* elnevezés is.

Az obszidiánból (és más kőzetekből) készült pattintott köeszközöknek a Kárpát-medence számos vidékén tulajdonítanak *gyógyhatást* (6. ábra). A néphit szerint különösen az állatok gyógyításában van szerepük: van, ahol a daganatok ellen alkalmazzák (pl. Hegyhát), máshol a tej minőségének megőrzése érdekében nyomogatják vele körül a tehén tőgyét (pl. Matyóföld). Általában népi gyógyítók, kuruzsló asszonyok gyógyítottak „*Isten nyilakövével*”, „*mennykő tojással*”. Egyes vidékeken (pl. Felső-Tisza-vidék) úgy tartják, hogy az ördögöket is elűzik. Az ország más tájain ugyanakkor negatív tartalmat hordoznak: előfordulásuk a rossz talajt jelzi vagy előkerülésük a rossz termést vetíti elő (pl. Dél-Nyírség).

6. ábra. Az obszidiánnak tulajdonított különböző gyógyhatások

A ZEMPLÉNI OBSZIDIÁN TÁJ SZAKRALITÁSA

Az obszidián Európa középső területein csak a Kárpátok hegység-rendszerében fordul elő, itt is csaknem kizárólag az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén, azon belül is elsősorban a keleti hegylábi területeken, Tokaj-Hegyalján, s annak északi folytatásában, a Zempléni-szigethegységben. Az őskőkori ember

megtelepedésében – több más környezeti tényező mellett – fontos szerepe volt a kőeszköz-nyersanyagok, köztük a legjobb minőségű obszidián gyűjtőhelyeinek. A földtani lelőhelyekre alapozva a térségben a kőkori vadászközösségek számos szerszámkészítő műhelyt létesítettek, amelyek nyomai máig fellelhetők.

A zempléni obszidiánt az Eperjes–Tokaji-hegyvidék vulkáni hegysora környékén vándorló vadászközösségek tagjai már a pleisztocén jégkor utolsó eljegesedése (Würm jégkorszak/glaciális) idején – megközelítően 100.000 évvel ezelőtt – gyűjtögették (feltehetően a felszínről) és használták kőeszközök alapanyagaként. A nagyméretű gumókból kivételesen éles pattintott kőeszközök készültek, amelyeket a vadászat és a húsfeldolgozás során egyaránt használtak, ezzel biztosítva e közösségek túlélését. Az obszidián használata azonban túlmutat ezen a mindennapi, profán szinten. Talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy az obszidiánt már az őskor emberének szemében felértékelte e fekete vulkáni üveg különleges szépsége, anyagának ritkasága, s ebből adódóan a birtoklásából adódó „társadalmi státusz”. A régi, mitikus ember – s ezt már recens példák is bizonyítják – mélyen hitte, hogy ez a magas fényű, fekete üveg elűzi a démonokat, megvédi viselőjét minden rontástól, s így amulettként is nagy becsben tartotta.

A táj nem csak természeti és kulturális képződmény, hanem egyben szakrális jelenség is. Vannak olyan különleges tájak, amelyek egyik lényegi elemét éppen ez a hétköznapi szinten túlmutató, az ott élők hit- és hagyomány-világának vetületét is magában hordozó, nem ritkán szakrális tájelemek formájában vizuálisan is érzékelhető szint képviseli. Tokaj-Hegyalja kétségtájtól szakrális tájaink egyike, amit korábban elsősorban a szőlőhöz és a borhoz, mint szakrális jelenséghez kötöttek az erre kellő nyitottsággal rendelkezők. Méltán tarthatjuk azonban a táji szakralitás másik fontos összetevőjének az obszidiánt, mint „jeles követ”, s annak mind földtani, mind régészeti lelőhelyeit, mint „jeles helyeket”.

Táji szinten értelmezve az obszidiánt, mint „jeles kő” lényegi vonása, hogy az emberiség kultúrtörténetében játszott szerepe messze túlmutat a Kárpát-medencén. A Tokaj-Hegyalján és a Zempléni-sziget-hegységben gyűjtött és feldolgozott nyersanyagból készült pattintott kőeszközök kontinensünk több pontjáról előkerültek, a forrásterülettől több száz, sőt akár ezer kilométeres távolságra is. Ez volt a *Kárpát-medence egyik első „exportcikke”*, amit Európa Kárpátokon túli tájain élő közösségek is már mintegy 30–35.000 éve használtak. E kivételes geológiai adottságok eredménye, hogy az Eperjes–Tokaji-hegyvidék az őskorban egyike volt kontinensünk „sűrűn lakott” térségeinek, „gazdasági és kereskedelmi központjainak”. Sőt ennél is több! Talán nem túlzás a térség egyik nagy műveltségű, lokálpatrióta érzelmű gondolkodójának, *Lázár Istvánnak* a felvetése: mivel az itteni obszidián az őskori ember szerszámkészítő készségének fejlődésében és az egész kontinensre kiterjedő cserekereskedelem kialakulásában is alapvető szerepet játszott, ez a térség *az európai kultúra egyik kulcsterülete*.

Az obszidián a tokaj-hegyaljai táj egyik világszinten is ritka természeti képződménye, s egyben nemzetközileg is ismert kultúrtörténeti emléke, s mint ilyen a „*genius loci*”-nak, „*a hely szellemének*” egyik megnyilvánulása. Nem véletlen, hogy ezt több mint egy évszázadon keresztül csak néhány tudós és gondolkodó ismerte fel, hiszen a táj egy mélyebb, rejtettebb hatását, a tokaj-hegyaljai táj szakralitásának dimenzióját képviseli.

Vajon miért ne válhatna e „jeles kő” – a szőlőtermesztés és a borkultúra mellett, azzal egyébként több vonatkozásban is szoros kapcsolatot mutatva – a térség fejlesztésének másik pillérévé?

IRODALOM

- BAČO, P. ET AL. (2018): Geological Background of the Occurrences of Carpathian Volcanic Glass, Mainly Obsidian, in Eastern Slovakia. Archeometriai Műhely. XV.
- KASZTOVSZKY ZS. ET. AL. (2017): A novel approach in the mineralogy of Carpathian mahogany obsidian using complementary methods. Quaternary International. pp. 1-10.
- LÁZÁR I. (1984): A történeti emlékekről. in: Szeremley Szabolcs (szerk.): Zempléni Tájvédelmi Körzet. Miskolc.
- MARKÓ A. (2018): Use of Obsidian in the Epigravettian Period. Archeometriai Műhely 2018/XV.
- MARKÓ A. ET. AL. (ED.) (2019): International Obsidian Conference Program Abstracts and Field Guide. Hungarian National Museum.
- PAPP G. (2008): Az 1800 előtt ismert magyarországi drágakövek – áttekintés. A Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat. Bányászat. 74. kötet. pp. 157-224.
- SZABÓ J. (1867): A Tokaj-Hegyalja obszidiánjai. A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai. 3. pp. 147-172.
- SZATHMÁRY L. (1998): Őskori kőeszközökhöz fűződő hiedelmek. A Jósza András Múzeum Évkönyve XXXIX-XL. 1997-1998. pp. 157-162.
- SZÁDECZKY GY. (1887): A magyarországi Obsidianok, különös tekintettel geológiai viszonyaikra. Értekezések a Természettudományok Köréből. pp. 1-64.
- SZÁDECZKY GY. (1891): A Pilishegy Nagy-Bári mellett. Földt. Közl. XXI / 8-9.
- SZEPESI J. ET AL. (2018): Geology of Tokaj Mountains obsidians. Archeometriai Műhely. XV.
- T. BIRÓ K. (1983): Egykori exportcikkünk: az obszidián. Természet Világa. 2/80. pp. 80-82.

- T. BIRÓ K. (2004): A kárpáti obszidiánok: legenda és valóság. Archeometriai Műhely 2004/1.
- T. BIRÓ K. (2008): Kőeszköz-nyersanyagok Magyarország területén. A Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat. Bányászat. 74. kötet. pp. 11-37.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük dr. Mester Zsolt régész, egyetemi oktató-kutató és dr. Szepesi János, az MTA-ELTE Vulkanológiai Kutatócsoport kutatójának szakmai észrevételeit, kiegészítéseit, Leskó István úrnak (Mád) és Hegedűs Zoltán úrnak (Sátoraljaiújhely) a terepi útmutatásokat és a közös beszélgetéseket. Az obszidiánról bővebben olvashat a szerzők által fenntartott www.obsidian.hu tematikus honlapon.